

MİLLİ KİMLİĞİN SİYASALLAŞAN YÜZÜ: DİFÂÎ

AYGÜN ATTAR*

XX. yüzyılda Kafkasya'da yaşanan siyasal, sosyal ve kültürel gelişmeler aslında bütün bir bölgenin tarihiyle yakından bağlantılıydı. İlk bakışta Kafkasya bir yüzyıl kadar önce Ruslar tarafından işgal edilerek çevre ülkelerden tercih edilmiş gözükse de, durum hiçte öyle değildi. Her şeyden önce, XX. yüzyılın ilk başlarında Kafkasya, özellikle de Türklerin yoğun olarak oturdukları Azerbaycan bölgesi her yönüyle bir Doğu ülkesiydi. Rusya kanalıyla Batılılaşma, kapitalist gelişim gibi bazı eğilimler etkili biçimde kendisini gösterse de bu gelişmeler sadece merkezi bölgelerle sınırlıydı. Bakü bu anlamda başı çekiyordu. Yani kapitalist yatırımların ilgisini çeken bölgeler ve şehirler Doğulu kimliklerinden yavaş yavaş koparken, diğer bölgeler geleneksel yapılarını korumakla kalmayıp aksine birçok anlamda olumsuz olarak gördükleri Batılılaşmaya karşı da daha sert çıkışlar yapmaktaydılar. Toplum bir işgal ortamında yaşadığından kendi değerleri ile dayatılan veya benimsemek zorunda kaldığı yeni değerlerin kıyaslamasını yapacak konumda değildi. Bu durum sadece Azerbaycan Türkleri için geçerli değildi, bütün bir Kafkasya'nın geneli için geçerliydi. Bundan dolayı bölge toplumlarının kendi kaderlerini kendilerinin belirlediğini söylemek pek doğru olmayacaktı. Kafkasya'daki gelişmeleri genelde tarihin yönü belirliyordu. XX. yüzyılın başlarında Kafkas toplumlarının tarihi seyrini belirleyen temel kavram ise *milliyetçilik* veya *ulusalcılıktır*.

Kafkasya'da Milliyetçiliğin Yayılması

Ulus veya millet kavramının tarihte boy gösterdiği bölge Avrupa olmasa da, ilk kez orada siyasi bir söylem konusu olmuştur. Millet ve ulusa ilişkin bilinçlenmenin tarihi insanlığın yaşı kadar eskidir. Zira ilk insan cemiyeti aynı dili konuşan ve aynı kimliği paylaşan insanların birlikteliğinden ortaya çıkmıştır. Ama ilk kez Batı Avrupa'da ulus söylemi gerçek anlamda devlet anlayışının temelini oluşturmuştur.

1648 Vestfalya Barışı'yla Avrupa'da devletler sistemi değişmeye başlamıştır. Artık Batılı devletler birer "ülke devlet" olarak kabul ediliyorlardı.

* Prof. Dr. Aygün Attar, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Bu sürece en geç İtalya ve Almanya katılacaktı. Ülke devlet sisteminde başlıca olarak iki şey esas alınmaktaydı coğrafya ve nüfus. Bu iki unsur daha sonra "From state to nation" - "from nation to state", yani "devletten ulusa, ulustan devlete" prensibinin temelini teşkil edecekti. Coğrafya ortak vatan bilincini şekillendirirken, nüfus aynı dili konuşan toplumun etnik çoğunluğunu temsil ediyordu. Daha sonra Batı hukukunda devlet biri hukuksal, diğeri ise nesnel anlamda iki bütün içinde tanımlanmaya başlandı. Hukuksal olan şey devletin bizzat tanımlanmış bir kavrama kavuşturulmasıydı. Bu devletin yasal anlamda doğrulanmasının ta kendisiydi. Coğrafya ve nüfus ise nesnellığe dönüşecekti¹. Batı'daki ulus anlayışının, Doğu'da ve bizzat İslam anlayışındaki kavim, millet ve çok daha geniş anlamda ümmet söylemlerinden² farkı da bu.

XIX. yüzyıla kadar Ortadoğu'da egemen olan siyasi güç Türklerin elindeydi. Nadir Şah Afşar'la Osmanlılar arasında yapılan anlaşma ile Kafkasya ve İran'ın bütün egemenliği Afşar Türklerinin, Anadolu, Balkan ve Arap ülkelerinin yönetimi ise Osmanlı Türklerinin elinde bulunuyordu. Hindistan ve Orta Asya'da da durum aynıydı. Burada da Baburlu ve Orta Asya Türkleri yönetimi ellerinde bulunduyorlardı. Sadece siyasi idare değil, nüfus yoğunluğu da bu bölgelerde Türkler açısından dengeliydi. Bu ülkelerin tamamı Müslüman kimliğine sahipti, farklı mezhebi özellikler gösterse de İslam devlet dini hükmündeydi. Ana dil ise Türkçeydi. Azerbaycan Türkleri de etnik, dil, siyasi, gelenek, din ve kültürüyle bu dünyanın bir parçasıydı. "Rus işgali öncesinde kendine özgü siyasal, kültürel, dini, geleneksel, lisani, edebi, tarihi ve birçok yerel değeri olan Azerbaycan Türk toplumunun sosyal ve siyasal bütünlüğünde veya birliğinde bu yapının dışında bir anlayış, düşünce, idare biçimi hakimdi. Din ve geleneğin hükmü altında olan bu yerel idare anlayışında eski göçebe yapıdan kalma "çobansürü" diyalektiği kendisini göstermekteydi. Rus işgali Azerbaycan'ın hem teorik, hem de pratik anlamda tarihsel sürecini etkiledi. Yetmiş yıl kadar süren aşırı sömürge döneminde, yani 1870 İslahatlarına kadar geride bırakılan süreçte Çar I. Petro ile Batılılaşma modelini benimseyen Rusya'nın bölgeye getirdiği idari, siyasi, kültürel ve diğer anlayışlar doğrultusunda

¹ Habermas, J. "Öteki" Olmak, "Öteki"yle Yaşamak, Çev. İ. Aka, İstanbul, YKY 2002, s. 13.

² Müslüman toplumlar arasında ise böyle bir anlayış yoktu. İslam dini gereği dünya Darü'l-İslam ve Darü'l-Harp olarak iki kısma ayrılıyordu. İnsanlar da Müslüm ve gayrimüslim kimliğini taşıırken, Müslümanlar kendi aralarında genelde Arap, Acem ve Türk diye daha ziyade sosyal yaşamları ve dillerine göre sınıflara ayrılıyorlardı. Etnik anlamda bir millet ve vatan anlayışı yoktu. Hatta Arapların egemen olduğu Arabistan yarımadası için Arapçada tek bir sözcüğe rastlanılmaması bu bakımdan çok ilginçtir. Bkz. Lewis, Bernard *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. M. Kıratlı, Ankara, TTK 1984, s. 326-327.

Türk toplumu eski anlayışın dışında bir modeli farkında olsun veya olmasın kabul etmek zorunda kaldı”³.

1870 Reformlarıyla başlayan kapitalist gelişmeler, özellikle merkez Bakü olmakla hızla gelişme kaydeden petrol sanayisi Azerbaycan’daki etnik yapıyı değiştirmeye başladı. 1870-1905 yılları arasında Bakü ve çevre yerleşimlerde kalabalık biçimde oturan Türk-Müslüman kesim içinde Rus, Ermeni, Yahudi vd. etniklere mensup koloniler genişlemeye başladı. Buraya İran’ın çeşitli bölgelerinden gelen ve sayıları yüz bini bulan işsizler ordusu da Bakü’de kıt kanaat geçinen Müslüman-Türk nüfusuna eklenmişti. Bakü çevresinde değişen bu durum kapitalist gelişmenin getirdiği etkileşimle milletleşme, sınıflaşma gibi ayırımları daha kabarık biçimde ortaya çıkardı. Yeri gelmişken bu dönemde Azerbaycan’ın ve genel anlamda Kafkasya’nın yerel Türk nüfusu genelleşmiş bir tanım olan dini bir kimlik altında anılmaktaydılar. “Müslümanlar” adı altında yapılan bu tanımlama dinsel kimliği ölçü alırken, Bakü’ye çarlık yönetiminin eliyle göç ettirilen diğer toplumlar kendi etnik adlarıyla tanımlanmaktaydılar. Bundan olsa gerek, 1905-1906 yıllarında Bakü ve Güney Kafkasya’nın genelinde patlak veren etnik çatışmalar “Ermeni-Müslüman savaşı” adını almıştır. Öyle görülüyor ki merkez Bakü olmakla Güney Kafkasya genelinde Türk nüfus aleyhinde gelişme gösteren etnik baskılar Azerbaycan Türklerinin milletleşme anlayışına etkide bulunan en önemli unsur olmuştur. Ancak milli bilincin şekillenmesi için toplumu sürükleyecek aydınlar grubuna gereksinim bulunmaktadır. Oysa “XX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya’nın en genç ve en az aydın sayısı Türklerin payına düşüyordu. Daha 1900’lerde bölgede yüksek eğitilmiş insan sayısı 15-20 kişinin üzerine çıkmıyordu. Ortaokul eğitimi almış insanların sayısının daha fazla olduğu söylenemez. Türk toplumundaki siyasal-düşünsel etkileşim yok denecek kadar azdı”⁴. Azerbaycan Türkleri arasında kültürel, siyasi ve düşünsel açıdan gelişmeler ancak 1900’lü tarihlerden itibaren başlayacaktı. J. D. Henry, Azerbaycan Türkleri arasında bu etkilenmelerin ortaya çıkmasında iki neden göstermektedir: ilk 1905 Devrimi, diğeri ise Ermenilerin Türklere karşı başlattıkları “etnik temizlik” politikalarıydı⁵.

³ Süleymanlı, E., *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul, Ötüken 2006, s. 141.

⁴ Qasımlı, M., *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, çev. E. N. Necef, İstanbul, Kaknüs 2006, s. 27.

⁵ Henry, J. D., *Baku an eventful history*, London, Archibald Constable and Co. Ltd. 1905, s. 149 ved.

Bu gelişmeler sonucunda 1905 yılından itibaren Azerbaycan'da ilk siyasi örgütlenmelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Seda-i Milli, Hümmet ve Müsavat gibi örgütlenmeler bunların en etkilisiydi. Ancak o tarihte Azerbaycan Türklerinin tarihine damgasını vuran ve özellikle Müslüman-Türklerin haklarının savunmasını üzerine alan Difâi ilk sırada yer almaktadır. Difâi Partisinin kuruluşundaki en önemli etken ise Rus işgaliyle bölgede başlayan ve hızla gelişme kaydeden Ermeni milliyetçiliği ve bu anlayışın Azerbaycan ve Anadolu Türkleri aleyhinde gösterdiği yoğun faaliyetlerdi. Dolayısıyla Difâi Partisinin tarihi açısından Ermeni ulusalcılığının ortaya çıkardığı olumsuzluklara vurgu yapmadan bu durum anlaşılmayacaktır.

Ermeni Haçlı Seferi

Ermeni sorunu Ayastefanos Antlaşmasıyla uluslararası diplomatik bir soruna dönüştürüldüğünden beri durmadan etki alanını genişleterek Kafkasya, İran ve Anadolu'da adeta bir kör düğümüne dönüştürülmüştür. Bu konuda yapılan bütün girişimler bu düğünü açmaktansa daha da çetrefilli bir hal kazanmasını sağlamaya yönelik olmuştur. Doğrusu bu büyük devletler açısından istenilen bir durum olduğundan çözümsüz olarak kalması onlar için çözüm anlamına gelmektedir.

Ermeni kimliği çetrefilli bir içeriğe sahiptir. XIX. yüzyıla kadar bir Ermeni yöneticiler soyluluğundan söz edilemez. Bu gerçeklik ancak XIX. yüzyılda Rusya'nın bölgeye inmesiyle başlamıştır. Zira Ermeni tarihçileri de bu gerçeği kabul etmekte. Ermeni devrimci harekâtının tarihini yazan Anaide Ter-Minassyan bu konuda şöyle der: Ermeniler dağınık bir topluluk olup birleştirici unsurları dil, din ve yazıydı. Bunun dışında geniş bir köylü tabana, görece gelişen bir orta sınıfa, milli bir ruhban sınıfa ve soylulara sahip değillerdi. Yani daha ziyade Anadolu, Güney Kafkasya ve İran'a dağılmış tüccar bir koloniler zinciriydi. Onlar Osmanlı ve Kaçar Türk devletlerinin yönetimi altında yaşayan diğer gayrimüslimler gibi sadece bir azınlık oluşturuylardı⁶.

Ancak, Ruslar Güney Kafkasya'da tutunmak için Ermenilerden yararlanmaya karar verdiler. Zira Avrupa ile etkileşim halinde olan Ermeni tüccarların çocukları da Batı'da eğitim aldıklarından burada yaşanmakta olan milliyetçiliğin etkisi altındaydılar. Daha XIX. yüzyılın başlarında Avrupa'da yazılan çok sayıda Ermeni tarihi, edebiyatı kitaplarına bakılırsa bunu anlamak pek zor değildir. Ermeni tüccar kolonileri hakkında Ter-Minassyan

⁶ Ter-Minassian, A., *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, Çev. M. Tuncay, İletişim İstanbul, 1992, s. 11.

şöyle diyordu: “Yüzyıllar boyunca, uluslararası ticaretin kesişme noktasındaki Van ve Erzurum’da, ama daha çok şimdiki Ermenistan’ın dışında İsfahan, Tebriz, Tiflis, Trabzon, İstanbul, İzmir ve İskenderiye’de, küçük fakat çok zengin bir Ermeni burjuvazisi gelişti. Tüccar, sarraf ve kuyumcular Madras, Nijni-Novgorod, Marsilya, Anvers, Amsterdam, Londra ve Manchester kadar uzaklara yayıldılar. XIX. yüzyılın son on yıllarında Güney Kafkasya’da bir endüstri burjuvazisi ortaya çıktı. Tiflis’te pamuk, deri ve tütün dallarında oluşan bu sınıf Bakü’de zafer kazandı: Mirzoyanlar, Liyanozovlar, Gugasovlar ve Mantaşevler gibi Ermeni öncü petrolcileri Nobeller ve Rothschildlerle aynı düzeyde idiler”⁷.

Aslında Ter-Minassyan bir Ermeni tarihçisi olarak Ermeni ulusalcılığının yönünü çizmeye çalışmıştır. Müellif, geleneksel Ermeni kimliğinin milli bir kimliğe dönüşünde “kutsal bir davanın” nasıl ortaya çıktığına vurgu yaparak bunun Kafkasya’da Rus kontrolünde şekillenen Ermenilerin Anadolu ve Azerbaycan Türklere karşı başlattıkları “Ermeni haclı seferi” olduğunu açıkça vurgulamaktadır. Şöyle diyor Ter-Minassyan: “Bir Ermeni işçi sınıfının başlaması da, yine Ermenistan’ın köylük yerlerinden uzakta, Transkafkasya’nın endüstriyel merkezleri Bakü, Tiflis ve Batum’da oldu. Açlık nedeniyle⁸ Karabağ, Zengezur, Azerbaycan (İran Azerbaycanı), Sasun ya da Vaspurakan’daki (Van) köylerden yollara dökülen Ermeni zanaatkar ve köylüleri, önce geçici göçmenlik yapırlarken, sonraları yavaş yavaş çokuluslu bir işçi sınıfı içinde eridiler. Gregoryan ya da Apostolik Ermeni Kilisesi görüntüde, güçlü ve saygın bir milli kurumdu. Egemenliği altına girdikleri siyasal otoriteye sınıksız boyun eğen Eçmiadzin Gatoğigosu ve İstanbul Patriği kendileri için büyük ayrıcalıklar tanınmasını sağlamışlardı; bu durum yüksek rütbeli rahiplerin adeta bir hakim sınıf meydana getirmelerine yol açmıştı. Fakat Ermeni kilisesi derin bir bunalım geçirmekteydi ve zaten sayıca çok olmayan rahipler, siyasal ve kültürel tekellerinin yeni ortaya çıkan laik bir aydınlar tabakasınınca tehdit edildiğini görüyorlardı. Ermenilerin

⁷ Aynı yer, s. 12.

⁸ Yazar burada bir açıklıktan söz etse de bu dönemde söz konusu bölgeyi içine alan herhangi bir açlık vakasından söz etmek doğru değildir. Zira böyle bir açlık söz konusu ise neden sadece Ermeniler göç ettiler? Anlaşılan yazar burada Rusların Ermenileri Ermenistan’da toplama ve burada bir Ermenistan oluşturma girişimini görmemezlikten gelmektedir. Buna karşılık Ter-Minassyan çok doğru bir açıklama yapmaktadır. Bu açıklama, Ermenilerin Türklerin yurdu olan Zengezur, Karabağ bölgesine göçünü ve burada geçici göçmenken daha sonra yerleşik unsura dönüştürülmeye başladığını belirtmesine dayanmaktadır. Ayrıca yazar Taşnak yayını organı olan Mşag gazetesinde “geçici göçmen” yazılarını da kanıt olarak göstermektedir. Bkz. Minassian, *a.g.e.*, s. 13.

dört biryana saçılmışlığı ve köy dünyası ile Diaspora burjuvazisi arasındaki uçurum, siyasal sınırların yarattığı bölünmeleri büyütmüş ve Ermeni devrimci hareketlerinin özgün niteliklerini belirlemiştir: Kafkasyalıların Osmanlı Anadolu'suna yönelik halkçı bir haçlı seferi ve onların ulusun değişik kesimleri ve toplumsal sınıflar arasındaki tarih içinde kopmuş bağları yeniden kurma arzuları"⁹.

Ermeni tarihçinin de belirttiği gibi Ermeni ulusalcılığının temelinde yatan kutsal mantık "Müslüman-Türlere karşı Büyük Ermenistan adıyla yapılacak Ermeni Haçlı Seferiydi". İşte bu mantık Güney Kafkasya ve Anadolu'nu 15 yıl boyunca kan gölüne çevirecektir. İlginçtir bu gelişmelerden en karlı çıkanların Ermeniler olmasına karşılık daha sonra bunu "bir mazlum edebiyatına" dönüştüreceklerdi. Yani Ermeniler tarihlerinde ilk kez bu dönemde bir ülkeye ve devlete sahip olurken, her halde gayri-meşru biçimde elde ettikleri bu gerçeği gizlemek için "soykırım suçlamalarını" hep öne çekmişlerdir. Ermenilerin neden oldukları etnik çatışmalar nedense Ermeni burjuvazisinin etkili olduğu bölgelerde gerçekleşmiştir. 1905-1906 yıllarında Bakü'de yaşanan olaylar bunun en iyi kanıtıdır.

Ter-Minassyan'ın üzerinde durduğu bir gerçeklik ise Ermeni milliyetçiliğinin Kafkasya'da başlamasıdır. Bu da bu gelişmelerin gerisinde Rus gerçeğinin yattığını gizlememektedir. İlginçtir, 1984 yılında Sovyetler Birliğinde henüz etnik çatışmalar başlamadan Polit Büro'da Gorbaçov önderliğinde yapılan "Ermeni soykırımı" tartışmasında dönemin Polit Büro üyesi Gromiko şöyle bir gerçeğin altını çekmiştir: "Madem tarihte bir "Ermeni soykırımı" oluşturulmak istenmekte ve bunun için Osmanlılar suçlanmaktaysa, bu durumda Osmanlıdan daha ziyade Rusya'nın suçlu bulunması gerekmektedir"¹⁰.

Azerbaycan'da Siyasi Örgütlenmeler

Döneminin en büyük ve yenilmez gücü olarak gösterilen Rusya'nın 1904-1905 yılında Japonya karşısında yenilgisi en fazla Müslümanlar arasında şaşkınlığa yol açtı. Dönemin Osmanlı basını bu konuda sayfalar dolusu yazılara yer vermişti. Dönemin Kafkasya ve Orta Asya Türk aydınları da durumu Osmanlı basınından takip etmekteydiler. Bu yenilginin ortaya çıkardığı etki o denli büyük oldu ki Müslümanlar Japonya'yı "İslam dostu" ve

⁹ *A.g.e.*, s. 13, ve dipnot 15.

¹⁰ Söz konusu Polit Büro oturumuna ilişkin bu belge TGRT televizyonunda Cemil Hasanlı ile yapılan bir programda ifade edilmiştir.

imparator Meiji'ni de "Müslüman" ilan ettiler¹¹. Rus yönetimine karşı duyulan nefretin büyüklüğü ve tam da bu sırada gelen Japonya yenilgisi 1905-1907 Birinci Rus İhtilalinde Müslümanların gelişmelerde etkin biçimde rol oynamasına neden oldu. Bu en fazla Azerbaycan'da kendisini göstermekteydi. Ancak, Rus yönetimi bunun önüne geçmek için Kafkasya'daki etnikler arasındaki sorunları bir çatışmaya dönüştürdü. "Mutlakîyetin Azerbaycan'daki sömürge politikası ve halk ayaklanmasıyla mücadele biçimlerinden biri etnik çatışmalar çıkartmak, milletlerarası savaflara olanak tanımaktı. Bu savaflardan ilki ve en büyüğü 9 Şubat 1905 yılında Bakü'de gerçekleşti. Çar yönetim birimleri etnik çatışmaları sulandırmak için Azerbaycan ve Ermeni burjuvazisi arasındaki mevcut karşıtlıklardan ustaca yararlandılar. Polis ve ordu yüzlerce insanın katledildiği bu etnik çatışmaların dışında kalmayı yeğlediler. Bu acımasız uygulama toplumun aydınları arasında büyük bir tepkiye neden oldu. Şehirde din adamları, aydınların katılımıyla gösteriler, mitingler düzenlendi. Demokratik basın, sosyal-demokrat örgütler, özellikle de Hümmet bu gösterilerde ön saflarda yer aldılar. Hümmet'in Türkçe yayımladığı bildiride "Defolsun mutlakîyet", "Yaşasın bütün halkların kardeşliği" sloganları yer alıyordu"¹².

Hümmet 1904 yılında ulusalcı-sosyalist bir örgüt olarak kurulmuştu. Kurucuları arasında Mehmet Emin Resul-zade'de bulunuyordu. Ama bu parti daha sonra Bolşeviklerin eline geçecek ve ulusalcılar saf dışı edileceklerdir. Dolayısıyla Hümmet'in öne çıkardığı sosyalist sloganların amacı anlaşılır bir şeydir. Ancak gerçek şu ki Bakü'de "soykırıma" tabi tutulan Müslüman-Türlere karşı Ermenilerin Ruslarca desteklendiğidir. Azerbaycan Türk aydınların çoğu bu gerçeğin farkında olduğundan iki toplumu da sağduyuya çağırmaktan yana hareket ediyorlardı. Dönemin en ünlü hiciv şairi Mirza Ali Ekber Sabir'in 1905 yılında Hayat gazetesinde yer alan "Beynelmîlel" şiiri buna en iyi örnektir¹³.

Ancak Ermeniler Rusların desteği ile silahlı çeteler halinde örgütlenecek Güney Kafkasya'nın genelinde Türlere karşı saldırıya geçtiler. 1906 yılında çatışmalar Bakü'den Bakü, Yelizavetpol (Gence) ve Erivan valiliklerine bağlı köylere, kasabalara ve şehirlere sıçradı. Azerbaycan Türk aydınları Hasan Bey Zerdabî, Feridun bey Göçerli, Necip bey Vezirli, Ahmet bey Ağaoğlu, Üzeyir bey Hacıbeyli, Ali Merdan bey Topçubaşı, Mehmet

¹¹ Dönemin Osmanlı basınında yer alan Japonya hakkındaki gelişmeler için bkz. Berkes, N., *Türkiye'nin Çağdaşlaşması*, YKY, İstanbul, 2002, s. 416.

¹² *Azerbaycan Tarihi*, Bakı, Elm 2001, c. V, s. 128-129.

¹³ "Beynelmîlel", *Gazete Hayat*, 15 Şubat 1905.

Ağa Şahtahtlı, Sohrap bey Sultanov ve diğerleri Türk-Müslümanlar aleyhinde cereyan eden bütün bu gelişmelerde Ermeni Taşnaksütyun örgütünü ve Rus yöneticileri sorumlu buluyorlardı. Zira, Ermeni siyasi ve milli örgütlerinin çıkardığı yayınlarda "Türlere karşı kin ve nefret" açık biçimde ifade edilmekteydi¹⁴. Buna karşılık özellikle Ahmet Bey Ağaoğlu "Kaspi" gazetesinde yayınladığı makalelerinde sorumluların biran önce bulunmalarını ve çatışmaların önün geçilmesini talep etmekteydi¹⁵.

Zira Ermeniler daha 1870'lerden itibaren parti çatısı altında örgütlenerek Türlere karşı yoğun bir Ermeni milliyetçiliği propagandası yapıyorlardı. XX. yüzyılın başlarında daha da genişleyen Taşnak ve Gncak propagandası topyekün bir Türk düşmanlığına dayanıyordu. Ermenilerin Türlere karşı başlattıkları küçük çapta saldırıları 2 Şubat 1905 yılında Ağa Rıza isimli bir Türkün Bakü'de Taşnak çetelerince katle getirilmesi öteden beri süreklilik kazanan Ermeni saldırılarına karşı Müslümanların sessizliklerini bozmalarına neden oldu. Kaynaklara "Ermeni-Müslüman" ve "Ermeni-Tatar" çatışmaları adıyla geçen bu olaylar Şubat 1905 yılında önlenemez bir hal aldı. Şubat ayında Erivan, Mayıs'ta Nahçıvan, Haziran'da Şuşa şehirleri Ermenilerin Türkleri katletmesine tanıklık etti. En kanlı çatışmalar ise 15-18 Kasım'da Gence'de, 21 Kasım'da ise Tiflis'te gerçekleşti. Ermeni çeteleri şiddetlerini kadın ve çocukların katledilmesi, Müslüman kızlarının tecavüz edilip karınlarının yırtılmasına kadar götürdüler¹⁶. Bütün bunlar Müslüman Türk aydınlarında çeşitli tepki yanında örgütlenmenin önemini de kavramalarına neden oldu. İşte ilk kez bu dönemde Azerbaycan'da ulusalcı örgütlenmeler ortaya çıkmaya başladı.

Türklerin örgütlenmesinde ikinci en büyük etken ise bizzat Rusya yönetiminin Türlere karşı takındığı düşmanca tavidir. Zira dönemin Kafkasya valisi Vorontsov-Daşkov'un Çar II. Nikola'ya yazdığı raporunda şöyle denilmekteydi: "Müslüman halka inanmayınız"¹⁷. Öte yandan Türk aydınları ve yöneticileri tarafından Rus yönetimine gönderilen onlarca dilekçeye

¹⁴ Ermenice yayımlanan Davet-Koç gazetesinin 1906 sayılarının tamamı bu içerikteydi.

¹⁵ Mamedov, V. Yu. *Rasprostranenie marksizma-leninizma v Azerbaydjane*, Baku 1962, t. I, s. 596.

¹⁶ Konuyla ilgili 1911 yılında olayların tanıklarından derlenmiş bir kaynak bulunmaktadır. Bu kaynak Sovyetler döneminde yasaklanmışsa da Sovyetlerin yıkılışıyla yeniden gündeme gelmiştir. Bkz. Ordubadi M. S, *Kanlı İller*, Bakı, Yüzyıl 1991, s. 23-104.

¹⁷ Qasımlı, M., *a.g.e.*, s. 28.

olumsuz yanıt verilmesi de Azerbaycan Türklerinin kendi çaplarında harekete geçmelerini zorunluluk haline getirmekteydi¹⁸.

Azerbaycan Türkleri arasında ilk siyasi örgütlenme Şubat 1905 yılında Gence'de ortaya çıktı. Bu dönemde bir grup Türk aydını Gence'de bir araya gelerek "Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi"ni kurdular. Komite kendi kuruluşunu duyurmak için aynı tarihte iki bildiri yayınlamıştır¹⁹. Bildirilerde çar yönetimine Müslüman halkların haklarının zapt edilmesinde karşı çıkılmakta ve bunun en önemli örneği de Bakü'de Ermenilerin ortaya çıkardığı kıyımdır. Bildirinin en önemli özelliği Türklerin en büyük düşmanı olarak "Çarlık Rusya'sının" gösterilmesidir. Bu genel anlamda Rusya Türkleri ve Müslümanları tarafından Rus yönetimine karşı dile getirilen ilk siyasi çıkıştır. Ayrıca, Sosyal-Federalist Türk Devrim Komitesi, Türklere özerkliğin verilmesi ve Rusya'nın federal bir yapıya kavuşmasını talep ediyordu. Bu bakımdan Türk Devrim Komitesi Azerbaycan'da kurulmuş ilk siyasi örgüttür.

1905 yılının yazında Gence'de ikinci bir örgüt daha ortaya çıktı. Örgüt "Gayret" adını taşıyordu²⁰. Gayret'in Şuşa'da büyük bir nüfusunun olduğu, özellikle de Garabağ çevresi aydınları ve varlıklı aileleri tarafından desteklendiği bilinmektedir. Zira bu konuda dönemin Rus raporları da bunu desteklemektedir²¹. Parti başkanı Gence'nin en önde gelen avukatı Ali Ekber Bey Refibeyli idi. Onun yardımcılığını ise Adil Bey Hasmehmetov üstlenmiştir²². Gayret'in Türk Devrim Komitesinden daha ciddi örgüt yapısına sahip olduğunu partinin bir programının ve tüzüğüünün olduğu ve resmi işlemlerde kullanılmak üzere kırmızı bir mührünün olmasıyla biliyoruz. Parti programında Kafkasya'nın federal yapısı üzerinde durulmakta ve Kafkasya'da yaşayan Müslümanlara özerklik verilmesi üzerinde duruluyordu.

¹⁸ Bunlardan en önemlisi 15 Nisan 1905 tarihinde Bakü'nün önde gelen Türk burjuvalarından Hacı Zeynelabidin Tağıyev evinde bir araya gelen Türk aydınlardan ve burjuva temsilcilerinden Ş. Esdullayev, R. Şirvanski, A. Ağaoglu, A. Topçubaşı, A. Ziyadhanov, G. B. Zülkaderov bir toplantı gerçekleştirdiler. Toplantı sonrasında Azerbaycan Türklerinin gelişimini ve kalkınmasını içeren siyasi içerikli bir program hazırlanarak çara gönderildi. Bu program Azerbaycan Türklerinin sorunlarını dile getiren ilk siyasi programdır. Bkz. Kaspi Gazetesi, 23, 26 Haziran 1905.

¹⁹ Kaspi Gazetesi, 28 Ekim 1905, No: 206.

²⁰ Samedov V. Yu, *Raspostranenie marksizma-leninizma v Azerbaydjane*, Baku 1966, ç. II, s. 58; Bu örgütün kuruluşu hakkında arşiv belgeleri de bulunmaktadır. Bkz. *Azerbaycan Merkez Devlet Tarih Arşivi*, font 7, liste 1, dosya 620, vr. 162.

²¹ Bkz. *Azerbaycan Merkez Devlet Tarih Arşivi*, font 62, cilt V, s. 59.

²² *Azerbaycan Merkez Devlet Tarih Arşivi*, font 83, liste 1, dosya 201, vr. 21.

Gayretin 1908 yılına kadar faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Ancak bazı bilgilere göre Gayret 1912 yılında Balkanlarda çıkan savaşlar sırasında Osmanlı çıkarlarını savunan bildiriler yayınlamışlardır. Buradan anlaşılan şu ki Gayret kurucuları daha sonra Türkiye'de Jön-Türklerle bağlar kurmuş ve onların çıkarlarını savunmuşlardır²³.

Gence'de kurulmuş bir diğer parti ise Türk Âdemi Merkezîyet Partisiydi. Partinin kurucusu Nasip Bey Nasipbeyli olmuştur. Nasipbeyli'nin Gayretçilerle ortak çalışması Gence'de faaliyet gösteren Gayret, Türk Devrim Komitesi ve Âdemi Merkezîyetçilerin ortak hareket ettiğini göstermektedir²⁴. 1917 yılında Gayret'in Âdemi Merkezîyetçilerle işbirliği halinde yeniden ortaya çıkışı bunu kanıtlamaktadır. Zira bu dönemde her iki parti Türk Âdemi Merkezîyet Partisi adı altında birleşerek programlarını birleştirmeleri dikkat çekmektedir.

Türk aydınlar Azerbaycan'da siyasi anlamda örgütlenirken öte yandan Rusya genelinde de Rusya Müslümanları Birliği çatısı altında faaliyet gösteriyorlardı. Bu dönemde bazı Türk aydınları da Rusya genelinde faaliyet gösteren Kadet partisi ile birlikte çalışıyorlardı. Aydınların Kadet'i seçmelerindeki gerekçe Kadet partisinin programında yer alan Müslüman ve Türklerle yönelik içeriği maddelerden ileri gelmektedir. Kadetler o dönemde toprak reformlarının yapılmasından yanaydılar. Bu amaçla 4 Aralık 1905 yılında Anayasal Demokrat Partisinin (kısaca KADET) Bakü şubesi kurulmuş ve şubenin idaresini İ. Hacinski, İ. Haviyev, A. Topçubaşı, K. Saferaliyev üzerine almışlardır. Şubenin 300 üyesi bulunuyordu²⁵.

1905 yılının sonbaharında Bakü Türk burjuvazisi de siyasi bir parti adı altında örgütlenmeye karar verdiler. Kurulan örgüt "Müslüman Zenginleri, Aydınları ve Üst Sınıf İnsanların Birliği ve Müdafaa Cemiyeti" adını taşıyordu²⁶. Cemiyet "Bakü şehrinin ünlü ve tanınmış şahıslarına çağrı" adı altında bir broşür de yayınlamıştır. Çağrıda devrimci hareketler desteklenmekte, Müslümanlara yönelik karşıt çalışmalarda birlik ve beraberliğin tesis edilmesinin önemine dikkat çekilmekteydi²⁷.

Anlaşılabacağı gibi ortaya çıkan bu örgütlerin tamamı Ermenilerin Rusya eliyle Müslüman-Türklerine karşı başlattıkları "soykırım" girişimlerini pro-

²³ *Azerbaycan Merkez Devlet Tarih Arşivi*, font 62, liste 1, dosya 59, vr. 207.

²⁴ *Azerbaycan Merkez Devlet Tarih Arşivi*, font 821, liste 133, dosya 461, vr. 61-66.

²⁵ *İrşad Gazetesi*, 28 Aralık 1905.

²⁶ "Pravoslavnny blagovestnik", 1906, No: 3, s. 116.

²⁷ *Azerbaycan Merkez Devlet Tarih Arşivi*, font 62, liste 1, dosya 59, vr. 207.

testo etmekte ve bu amaçla Türklerin birlik ve beraberliğini savunmaktaydılar. Ancak bunlardan hiç biri Difâî kadar Ermeni saldırılarına karşı sert tepki göstermemiş ve Rusya'yı direk olarak hedef almamıştır. Bundan olsa gerek Difâî adı kısa zamanda yaygınlaşarak diğer partilerin üzerinde yer almıştır.

Difâî Partisi

Difâî Partisi Ağustos-Eylül 1906 yılında kurulmuştur. Partinin kuruluş yerinin Bakü mü, yoksa Gence mi olduğu konusunda öteden beri bir belirsizlik bulunmaktadır. Ancak kuruluşunun hemen ardından Bakü'de yayınlanan gazetelerde hakkında bilgilerin yer alması ve hatta İrşad gazetesinde programının yayınlanması partinin Bakü'de kurulduğu savını güçlendirmektedir. Muhtemelen partinin kurulduğu sırada Gence ve Bakü'de aynı anda örgütlenmesi bu tartışmaya yol açmıştır.

Difâî, Ermenilerin Müslümanlara karşı başlattıkları kıyım politikası bir yıldan beri tartışılmakta olan Müslüman-Türklerin birleşme çalışmaları siyasal bir sonucu gibi gözükmektedir. Zira 1906 yılında Tiflis'te düzenlenen Ermeniler ile Türkler arasında ateşkes sağlanması hakkında toplantıda Taşnaksüyun ve onlara bağlı silahlı çetelerin önüne geçmek için Türklerin de kendilerini savunma haklarının olduğu vurgulanmaktaydı. Bunun için siyasi bir örgütün önemine dikkat çekilmekteydi²⁸. Difâî bu örgütlenme çalışmasını üzerine almak amacıyla kurulmuştur. Zira, parti başkanı Ahmet Ağaoğlu, Ermenilerin başlattığı katliamları "3-5 Ermeninin başıboş hareketi olarak değil, arkasına Batılı güçlerin desteğini ve strateji, plana sahip Taşnaksüyun'un planlı işi" olarak değerlendirmekte ve bu harekete karşı Difâî gibi bir örgütün oluşturulmasının önemini dile getirmektedir²⁹.

Partinin kuruluşundan hemen sonra parti yönetim kurulu oluşturulmuştur. Partinin idaresini Ahmet Ağaoğlu üstlenmiştir. Parti YK'sı Bakü'de bulunuyordu³⁰. Kuruluşundan hemen sonra partinin Gence, Şuşa, Ağdam, Bedre, Yevlah, Terter, Nahçıvan'da şubeleri oluşturulmuş, hatta Türkiye'nin Kars ve Kuzey Kafkasya'nın Vladikavkas şehirlerinde de birer şubeleri kurulmuştur³¹. Partinin Azerbaycan sınırları dışında da örgütlenmesi ortak bir ideale hizmet ettiği, temel amacının Ermeni propagandalarına,

²⁸ Tiflis'teki ateşkes toplantısının tutanakları için bkz. Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, font 102, PDHŞ, 19009, dosya 108, bölüm 19, vr. 35.

²⁹ Haşımova A, *XX-ci esrin birinci yarısında Azerbaycan mühacirleri*, Bakı Yüzyıl 1992, s. 27; Süleymanlı E, *age*, s. 114.

³⁰ Kaspi Gazetesi, 30 Kasım 1906.

³¹ Kaspi Gazetesi, 27 Kasım 1906.

saldırılarına ve katliamlarına karşı bütün Türkler arasında bir birlik tesis etmeye çalıştığından ileri gelmektedir. Bundan dolayı Difâi Anadolu ve Kafkas Türklerini ortak bir hedefte birleştiren ilk siyasi örgütlenme olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Ekim 1906 yılında partinin programı İrşad gazetesinde yayımlandı³². Program giriş kısmında bölgede yaşanan gelişmelerin kısa bir açıklamasıyla başlamaktadır. Burada özellikle Müslüman-Türk toplumunun durumu üzerinde durulması ve bunların savunmasız bırakılması partinin kuruluş amacıyla da örtüşmektedir. Daha sonra programda partinin amaçları ve hedefleri maddeler halinde açıklanmıştır. Dikkat çeken en önemli madde ise partinin amacına ilişkin olandır. Burada şöyle denilmektedir: Difâi, “Kafkasya’nın bütün diğer halklarıyla, hatta kendi programını ilan eden bütün halkların hukuk ve eşitliklerini kabul edip, Kafkasya’nın ali değerleri için” çalışmaktadır. Parti bu amaç doğrultusunda Taşnaklarla bile diyalogdan yana olduğunu duyurmaktaydı. Anlaşılan Difâi, barış yoluyla sorunların çözümünden yana olup, halklar arasında eşitlik ve kardeşlik ilkesini savunmaktaydı³³. Ardından parti hitap ettiği toplumun, yani Müslüman-Türklerin durumundan söz etmekte ve yapılması gereken çalışmaları sıralıyordu. Burada önceliğin eğitim ve halkın çıkarlarının savunmasına tanınması dikkat çekmektedir.

Bütün bunların dışında partinin kendi bildirilerinde ve yazılarında kullanılması için bir mühür de hazırlanmıştır. Parti mührü altı köşeli yıldızla hilalden ve birbirlerine çapraz biçimde yerleştirilmiş iki kılıçtan oluşmaktaydı. Mührün üzerinde ise partinin tam adı yazılmıştı: “Difâi - Mücadeleyi Milli Fırkası”³⁴. Partinin taşıdığı isim ve açıklaması dikkat çekicidir. Difâi Arapça bir kelime olup “def edici” ve “savunmaya yönelik” anlamlarına gelmektedir³⁵. Hemen peşinden de “mücadeleyi milli” sözcüklerini yazılması, partinin hedefini tümünden ortaya koymaktaydı. “Milli” sözcüğünün seçilmesi de bu bakımdan önemlidir.

³² Azerbaycan Tarihi, c. V, s. 145. Öyle sanıyorum burada bir yanlış bulunmaktadır. Zira bu kitapta kaynak olarak gösterilen gazete kupürleri ile olayların gerçekleştiği tarih arasında büyük bir fark bulunmaktadır. Örneğin, İrşad gazetesinde yer alan ve Kasım 1906 yılında gerçekleşen olay için Şubat 1906 tarihli Kaspi gazetesinin bir sayısı gösterilmektedir. Muhtemelen eserin müellifleri burada bir hata yapmış olmalılar.

³³ Azerbaycan Merkez Devlet Tarih Arşivi, font 62, liste 1, dosya 59, vr. 151-152.

³⁴ Azerbaycan Merkez Devlet Tarih Arşivi, font 62, liste 1, dosya 59, vr. 152-153.

³⁵ Süleymanlı, E. a.g.e, s. 114.

Difâî milliyetçi özelliklerin yanında sosyalist söylemlere de yer vermiştir. Örneğin parti “ezilen sınıfların çıkarlarından” söz etmesi sosyalist bir ifadedir. Bu konuda şöyle denilmektedir: “Toprak ezilen sınıfların hakkıdır”³⁶. Ancak partinin bu türden söylemlere programında değil dağıttığı bildirilerde yer vermesi o sıralarda köylü ve işçi sınıflara yönelik yoğun Bolşevik propagandalarına yanıt vermesinden ileri gelmektedir. Öte yandan partinin sosyal tabanı net biçimde “toprak” ve “ezilen sınıflar” sorununu dile getirmesi biraz olanaksız gözükmektedir. Zira partinin sosyal tabanı tüccarlara, aydınlara, toprak ağalarına, okumuş kesimlere, özellikle öğrencilere ve talebelere dayanıyordu. Ama toprak sorunu aslında çarlık yönetimiyle ilgili bir sorun olduğundan parti tarafından dile getirilmesi pek de büyük bir soruna yol açmazdı. Çünkü Azerbaycan’da kullanılan toprakların büyük bir kısmı hazine toprakları adı altında çarın malı olup, köylülerin büyük bir kısmı da “devlet köylüleri” adı altında bu topraklarda çalışıyorlardı. Zira Rusya ve Kafkasya’da “kölelik” kaldırıldığı halde “devlet köylülerine serbestlik” daha geç verilmişti.

Difâî kısa zamanda geniş bir örgüt ağı oluşturmuştu. Partinin ısrarla üzerinde durduğu şey ise toplumun aydınlatılmasıdır. Bu amaçla parti üyeleri halka dönük eğitim ve aydınlanma çalışmaları yapmakta özellikle de ülkedeki kültür merkezlerinin olanaklarından yararlanarak halka açık toplantılar düzenlemekte ve siyasi içerikli yazılar yayınlayarak bunları broşürler halinde dağıtmaktaydı³⁷. Çarlık yönetimi tarafından düzenlenen raporlarda, partinin halka dönük çalışmalarından endişe edildiği görülmektedir. Arşiv belgeleri arasında bu türden raporlar bulunmaktadır. Bu raporlardan birinde partinin ortaya çıktığı kısa sürede halk arasında geniş itibar kazandığı, toplumu komiteler halinde örgütlendirdiği ve toplum arasında sosyal ve siyasal olaylara ilişkin ilginin arttığı belirtilmekteydi³⁸. Raporların birinde ise Difâî’nin çalışmaları oldukça kaygılandırıcı olarak görülmekte ve bunun sonucunda “Müslümanların birleşeceği, akli bakımdan gelişecekleri, bilinçlenecekleri ve bunun sonucunda hükümet karşısında tam teşekküllü bir güce dönüşecekleri” hakkında bilgiler verilmekteydi³⁹.

Partinin en büyük şubesi “Karabağ Birlik Meclisi” idi. Bu şube partinin Karabağ, Gence, Cavanşir, Garyagin ve Şuşa bölgelerinin bütün çalışmaları

³⁶ Rusya Federal Devlet Arşivi, font 102, PDHŞ, 1907, dosya 388, vr. 4-5.

³⁷ İrşad, 13 Ekim 1906.

³⁸ Rusya Federal Devlet Arşivi, font 102, PDHŞ, 1906, dosya 25, cilt 73, vr. 1-2.

³⁹ Krasnyy Arhiv, No: 3 (34), 1929, s. 118.

rını üstlenmişti. Şubeye bölge tüccarları, aydınları, toprak sahipleri ve köylüler maddi ve manevi destek vermekteydiler. Şubenin merkezi Şuşa'da bulunuyordu. Şubenin başında ise Kerim Bey Mehmandarov durmaktaydı. Şube Ermeni saldırılarına karşı Müslümanları korumak için kendi silahlı birliklerini de oluşturmuştu. Şubeye bağlı silahlı asker sayısı 400'ü buluyordu⁴⁰. Şubenin bir de programı bulunuyordu. Bu program Ekim 1907 yılında meclis üyeleri tarafından onaylanmıştı. Programda şu hususların altı çizilmişti: Müslümanların birliği, milli gelişimin sağlanması, etnikler arasındaki çatışmaya son vermek, etnik çatışmaya yol açanların yargılanması, rüşvete, yönetim haklarını kötüye kullananlara, kara borsacılara ve kriz çıkarıcılara karşı mücadele programının ana başlıklarıydı. Nitekim şube özellikle Ermeni saldırılarına karşı Müslüman köylerinin korunmasında önemli bir rol oynamıştır.

Durumun gittikçe ciddi bir hal alması, özellikle de bütün Müslüman-Türklerinin örgütlü biçimde çar yönetimine karşı teşkilatlanmaya başlaması Difâi'nin kapatılmasına ve takibe maruz kalmasına neden olmuştur. T. Sümbül, partinin oynadığı rolü şöyle değerlendirmektedir: "Ermeni-Türk savaşının bir ürünü olan Difâi, öncelikle Rusya'ya karşı tavır alarak Şeyh Şamil'den bu yana Ruslara karşı hareketsiz kalan Kafkasya Müslümanlarının suskunluğunu bozmuştur"⁴¹.

Difâi faaliyet gösterdiği üç yıl gibi kısa sürede Kafkasya Müslümanlarının Rus ve Ermenilere karşı haklarını korumak için gereken bütün yollara başvurmaktan kaçınmamıştır. Bu konuda Swietochowski şunları aktarmaktadır: yerli ahaliye karşı Ruslar tarafından sergilenen düşmanlık, özellikle de cinayetler, aynen ve misliyle karşılık görmektedir. General Galaşçapov, Gence vali yardımcısı Kreşçinski, Gence Polis Müdürü Bannikov, Savcı Cuncyakın, yine polis müdürü Felikinski ve çok sayıda Rus yetkili öldürülmüştü. Cezaevi imamı Atakişi de ihbar ettiği için benzer biçimde cezalandırılmıştır⁴². Zira bu durumu parti başkanı A. Ağaoğlu şuna bağlıyordu: Rus yöneticilerine yapılan saldırılarda kurbanların gelişigüzel seçilmediğini, özellikle Ermeni yanlısı ve Türk düşmanı olan memurların tercih edildiğini "Rusların tarafsızlığını" sağlamak amacı gütmekteydi⁴³.

⁴⁰ Azerbaycan Merkezi Devlet Tarih Arşivi, font 62, liste 1, dosya 59, vr. 81-110.

⁴¹ Sümbül, T., *Azerbaycan Dosyası*, Yüzyıl, Ankara, 1990, s. 20.

⁴² Swietochowski T, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. N. Mert, Bağlam, İstanbul, 1988, s. 73.

⁴³ Ağaoğlu Ahmet, "Rusya'daki Müslümanlar", *Türk Yurdu Dergisi*, c. XIV, No: 155, s. 3123.

Ancak yaşananlara Rusların seyirci kalması beklenemezdi. Nitekim öyle de oldu. 1908 yılından itibaren Ağaoğlu ve yandaşlarının yoğun takibine başlandı. Bizzat Ağaoğlu aylarca saklanmak ve takipten kaçmak zorunda kaldı. Kitapları ve yazıları “Pantürkist” suçlamasıyla yasaklandı⁴⁴. 1909 yılında ise Difâî savaş partisi ilan edildi. Ağaoğlu ve bazı üyeleri Türkiye’ye kaçmak zorunda kaldılar. Yakalananlar ise sürgüne gönderildiler⁴⁵.

SONUÇ

Anlaşılabileceği gibi Difâî partisinin ömrü sadece 3 yıl veya biraz daha fazla sürmüştür. Öte yandan parti hep yarı gizli konumda, bazen de bir yeraltı örgütü gibi faaliyet göstermiştir. Partiyi siyasi arenaya çıkararak ana etkenin Ermenilerin Müslüman-Türklere yönelik kıyımları ve Rusların bu olaylara seyirci kalması ve hatta desteklemesi olmuştur. E. Süleymanlı bu konuda önemli bir hususa dikkat çekerek şöyle demektedir: “Difâî partisinin söylemlerine dikkat ettiğimizde, bunların “Müslümanlar”, “biz Müslümanlar” ve “Kafkasya Müslümanları” gibi dini özellik taşıdığını görmekteyiz. Parti, İslam’ı bölgedeki Müslümanları Rus ve Ermenilere karşı birleştirici en büyük güç olarak tanımlamaktaydı. Böylece Difâî sadece Türklere değil, bütün Kafkasya Müslümanlarına hitap ediyordu. Nitekim benzer sorunları, Kuzey Kafkasya’daki Müslüman topluluklar, zorla ülkelerinde yerleşmeye çalışan Ruslara karşı direnen Dağlı topluluklar da yaşamaktaydı”⁴⁶. Bu açıklama doğru olsa da tam değildir. Zira, parti millet kavramıyla aynı dini duyguya sahip toplumlara temsil etse de, burada milli tanımını özellikle Türk kimliğine sahip Müslümanlara karşı kullanmıştır. O dönemde millet kavramının çetrefilli konumu böyle bir kargaşanın yaşanmasında etkilidir.

Öte yandan parti genelde Rusya’daki Müslümanların birliğinden medet ummakta da haklıdır. Çünkü, Rusya içinde kalabalık bir Müslüman kesim vardı ve bunları birleştiren şey milletten ziyade o dönemde dindi. İslam’ın bir kimlik olarak Türkler tarafından 1930’lara kadar benimsendiği bilinmektedir. Difâî’nin de bu durumu göz ardı etmeyeceği gayet açıktır. Zira partinin bu geniş ve kalabalık gücü örgütlendirme girişimi onun kapatılmasında en büyük etken olmuştur.

Ancak Difâî özellikle Azerbaycan Türklerinin bilincinde milletleşme ve siyasallaşma anlayışını şekillendirmiştir. Bu bakımdan parti bir ilke imza

⁴⁴ Sakal, F., *Ağaoğlu Ahmet Bey*, Ankara, TTK 1999, s. 22.

⁴⁵ Memmedov, H., *Azerbaycan Milli Harekatı 1875-1918-ci iller*, Bakı, Sabah 1996, s. 94.

⁴⁶ Süleymanlı, E., *a.g.e.*, s. 114.

atmış ve bunun meyvelerini de 1917 olayları sonrasında almaya başlamıştır. Şayet 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'da bağımsız bir cumhuriyet mevcut olmuşsa bunda Difâi'nin de büyük rolü bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

A) Arşivler

Azerbaycan Merkez Devlet Tarih Arşivi
Rusya Federasyonu Devlet Arşivi

B) Süreli Yayınlar

Kaspi (gazete)
İrşad (gazete)
Pravoslavniy blagovestnik (dergi)
Krasniy Arhiv (dergi)
Hayat (gazete)

C) Araştırmalar Eserleri ve Makaleler

- Ağaoğlu Ahmet, "Rusya'daki Müslümanlar", Türk Yurdu Dergisi, c. XIV, No: 155.
Azerbaycan Tarihi, Bakı, Elm 2001, c. V.
Berkes, N., *Türkiye'nin Çağdaşlaşması*, YKY, İstanbul, 2002.
Habermas, J., "Öteki" Olmak, "Öteki"yle Yaşamak, çev. İ. Aka, İstanbul, YKY 2002.
Haşımova, A., *XX-ci esrin birinci yarısında Azerbaycan mühacirleri*, Bakı Yüzyıl 1992.
Henry, J. D., *Baku an eventful history*, London, Archibald Constable and Co. Ltd. 1905.
Lewis, B., *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. M. Kıratlı, TTK, Ankara, 1984.
Mamedov, V., Yu, *Rasprostranenie marksizma-leninizma v Azerbaydjane*, Bakı 1962, t. I.
Memmedov H, *Azerbaycan Milli Harekatı 1875-1918-vi iller*, Sabah, Bakı, 1996.
Ordubadi, M. S., *Kanlı İller*, Yüzyıl, Bakı, 1991.
Qasımlı, M., *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, çev. E. N. Necef, İstanbul, Kaknüs 2006.

- Sabir, M.A.E., “*Beynelmîlel*”, *Gazete Hayat*, 15 Şubat 1905.
- Sakal, F., Ağaoğlu Ahmet Bey, TTK, Ankara, 1999.
- Samedov, V. Yu., *Raspostranenie marksizma-leninizma v Azerbaydjane*, Baku 1966, ç. II.
- Süleymanlı, E., *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul, Ötüken 2006.
- Sümbül, T., *Azerbaycan Dosyası*, Yüzyıl, Ankara, 1990.
- Swietochowski, T., *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. N. Mert, Bağlam, İstanbul, 1988.
- Ter-Minassian A, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, çev. M. Tuncay, İletişim, İstanbul, 1992.

